

Розділ III.

**ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ «ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО
СОЮЗУ» (ЛИСТОПАД 1918 – СЕРПЕНЬ 1919 Р.)****3.1. Опанування більшовиками України в 1919 р. : зміна завдань та методів управління**

У попередньому розділі, розглядаючи перший період радянської влади в Україні, автор зауважив, що незважаючи на поразку пробільшовицьки налаштованих сил, прихильність населення до радянської влади зростає. Одним з основних чинників цього стала легалізація на законодавчому рівні народних гасел, перш за все права на землю. «Відчуття маси» та зневага до неможливих у добу революційних змін «гарантій правильності» спонукали Леніна піти назустріч вимогам народних мас. Американський дослідник Пол Грегорі підкреслює з цього приводу: «В сутності у Леніна не було особливого вибору, окрім як узаконити стихійну експропріацію земля селянами, що відбувалася по всій Росії»¹.

На подібний крок не змогли зважитися українські соціалісти, у яких, як висловлювався Затонський, на той час ще «були рештки сумління»², і тому вони намагалися хоч якимось чином врахувати інтереси тих, кого землі збиралися позбавляти. На відміну від більшовиків, українські соціалісти, даючи обіцянки, думали про те, як їх виконати, а не як від них відмовитися. Відзначимо також, що подібні «рештки сумління» як довіра до верховної влади, до законодавчих актів, нею ухвалених, і навіть обіцянок-гасел, нею проголошуваних, були розповсюдженими серед населення України. Цю довірливість та прагнення легітимації народних гасел повною мірою використали у своїх цілях більшовики, які усвідомлювали, що на місцях, як зауважував Затонський у розмові зі Скрипником на початку квітня 1918 р., «публіка вкрай примітивна»³ і вірить тому, що обіцяє влада. І хоча у названому конкретному випадку розумілася віра не лише широких верств населення, а й місцевих радянських діячів у те, що більшовики справді погодились на незалежність України,

подібні перестороги повною мірою стосувалися й інших більшовицьких гасел: широкі верстви населення вірили в них, а відтак і гадки не мали про заздалегідь заплановане невиконання не лише обіцянок, але вже й «узаконених» рішень.

Загальна оцінка впливу аграрного питання на вибір політичних уподобань населенням України наведена на початку даного розділу не випадково. Як вже наголошувалося у попередніх розділах, сільськогосподарські ресурси зіграли винятково важливу роль у боротьбі за центральну владу в Росії. Усвідомлення цієї обставини зіграло важливу роль у формуванні ставлення більшовицького керівництва до України. Більшовицькі керманічі, незважаючи на притаманну їм психологію грабіжника (дароване революцією «право на реквізицію»), усе-таки були прагматиками. Налаштовувати проти себе селянство наприкінці 1917 – на початку 1918 р. вони не наважилися, оскільки, як вже зазначалося вище, у тому часі головною їх зброєю в економічній війні з буржуазією, а відтак (і в першу чергу!) і з селянством стала емісія. Отож у більшовиків не було потреби діяти примусом у взаємостосунках із селянами – для викачування ресурсів з України вистачало «економічних» важелів. До того ж радянська влада (на той час – формально більшовицько-лівоесерівська) ще не остаточно затвердилася в самій Росії, тож вишукувати собі зайвих супротивників в Україні Раднаркому не було сенсу. Але навіть тих антиукраїнських дій, що знайшли своє відображення насамперед у діях загонів сумнозвісного у Києві командувача більшовицьких військ Михайла Муравйова, вистачило для того, щоб в Україні почали зростати антибільшовицькі настрої. Більш широкому їх розгортанню завадив союз Центральної Ради з Німеччиною та Австро-Угорщиною і Брестський мир Росії з цими країнами: Україна не встигла «насититися» більшовизмом на початку 1918 р.

Українсько-німецький наступ не лише позбавив більшовицький центр потреби застосування непопулярних серед селян методів визиску, але й допоміг усвідомити ризики надання автономії вже радянській Україні. Для Леніна стало зрозумілою ризикованість спрямування до України якомога більшої кількості

етнічних українців або надання реальних важелів влади тим, хто переважну більшість життя провів в українському середовищі. Такі діячі, окрім здійснення необхідних (на погляд Леніна) поступок, викликаних «відчуттям маси», додавали у свою політику – свідомо чи несвідомо – дії, спрямовані на справжній (не декларативний) захист економічних інтересів України як єдиного цілого. А це вже загрожувало централізованості самої більшовицької вертикалі і, що було найбільш значущим, економічним інтересам центру. Тому такі дії були беззастережно засуджені на I з'їзді КП(б)У, що відбувся у Москві, а подальше існування навіть залишків Народного секретаріату визнано «фікцією шкідливою».

Другий період більшовицького владарювання розпочинався в більш сприятливих для більшовиків умовах. Запрошення німецьких військ в Україну та відновлення поміщицького землеволодіння у часи гетьмана Скоропадського допомогло більшовикам певною мірою поєднати ідею повної незалежності України саме з «буржуазно-поміщицьким» ладом. Ленін 19 березня 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) прокоментував це так: «Україна була відокремлена від Росії винятковими умовами, і національний дух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його»⁴. Ця обставина значно полегшила боротьбу з Директорією УНР, сприяла переходу на бік більшовиків значної частини повстанських загонів із тоді вже розбурханого селянського повстанського моря.

Водночас, незважаючи на незадоволення діями першого радянського уряду України, незважаючи на те, що рішення I та II з'їздів КП(б)У були спрямовані на повне об'єднання Росії та України, Кремль все-таки вирішив не відмовлятися від вдало апробованого досвіду створення радянських урядів у національній оболонці. Про причини такого «схильного» ставлення до національної форми свідчить телеграма В.Леніна головному Червоної армії І.Вацетісу:

«З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що поз-

бавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»⁵.

Однак не враховувати власних «помилкок» більшовики не могли. Економічні взаємини між Народним секретаріатом та Раднаркомом, і особливо вимоги української урядової делегації після формального проголошення незалежності радянської УНР, категорично не влаштовували Кремль. Слід також зазначити, що до кінця 1918 р. суттєво змінилися, порівняно з початком року, економічні засади існування більшовицької влади. Паразитувати на стійкості сформованого ще за царату господарського апарату більшовики вже не могли. Доводилося створювати власні форми організації економіки. Ще однією відмінністю кінця 1918 р. від його початку стало зміцнення більшовицьких позицій в Росії внаслідок успіхів у створенні диктатури. Зокрема, після липня 1918 р. було розірвано зв'язки з лівими есерами, останньою партією, формальний союз із якою допоміг опанувати селянство. Зміцнення диктатури у Росії неминуче впливало й на зміну формату взаємовідносин з підлеглим Кремлю українським урядом.

Оскільки важливість і життєва необхідність України для виживання більшовицької влади та майбутнього розвитку радянської Росії була з'ясована у попередньому розділі, то у третьому розділі дослідження автор простежує еволюцію ставлення Кремля до України протягом 1919 р. та порівнює його з попереднім періодом існування радянської влади в Україні. Варто відзначити, що зовнішні результати обох перших спроб більшовиків опанувати Україну були ідентичні – вони були змушені залишити Україну. Питання про те, наскільки схожими були причини поразки так чи інакше досліджуються автором. Однак основною метою цього розділу є аналіз політики Кремля щодо України як єдиного цілого у 1919 р. і насамперед – вплив і місце економічних аспектів. Для цього варто вирішити такі завдання.

По-перше, слід простежити, наскільки змінився підхід більшовицького центру до принципів формування та кадрового «наповнення» керівництва радянської України. Бо ж навіть ззовні різниця була суттєва: окрім радянського, з'явився і партійний центр. Окрім того, жоден із членів Народного секретаріату, що реально працював у його складі протягом січня-березня 1918 року, не увійшов до складу ЦК КП(б)У за результатами перших трьох з'їздів КП(б)У*. Варто вяснити, чим була викликана така відсутність спадковості у кадрових питаннях і що ставив за мету собі Кремль при формуванні власної політики в 1919 році.

По-друге, на основі дослідження кадрового «наповнення» більшовицької влади в Україні слід з'ясувати, якою бачилася Кремлем і його українським субцентром влади роль України у збереженні і зміцненні диктатури більшовиків у самій Росії. При розгляді цього питання треба звернути першочергову увагу на значення українських сільськогосподарських і промислових ресурсів у господарській системі РСФРР. Необхідно також проаналізувати методи, з допомогою яких Кремль отримував ці ресурси та з'ясувати, на виконання яких цілей компартійне керівництво мало намір їх спрямовувати. Щоб більш повно розкрити питання, треба порівняти більшовицькі наміри з посиленням контролю над матеріальними ресурсами України з їх дійсним втіленням.

* Деяким винятком є Володимир Затонський, однак він хоча й був активним діячем Народного секретаріату, але у 1918 р. переважно перебував на межах України: то представляв інтереси радянської УНР в Москві, то їздив до Бресту з намаганнями переконати німців відмовитися від договору з Центральною Радою та укласти договір з радянською УНР. Але навіть його під час другої каденції більшовиків в Україні до впливових посад не допускали. Слід також додати, що у час від квітня до липня 1918 р. (від Таганрозької наради до I з'їзду КП(б)У) Затонський змінив політичну «орієнтацію». Йдеться про те, що, як писав 1922 року у своєму вступі до видання протоків I з'їзду КП(б)У відомий історик КП(б)У М.Равич-Черкаський, у квітні 1918 р. він був ближчим до так званого (і нечисленного) «центру», репрезентованого насамперед Скрипником, а пізніше «став одним із лідерів лівої течії» в КП(б)У.

Оскільки під час другого опанування України більшовики знову “одягнули” свою владу у національні форми, то третім завданням розділу стало з’ясування суті взаємин між Кремлем та його українським субцентром влади у фінансовій політиці та керівництві промисловістю. У першу чергу слід звернути увагу на ступінь автономності українського керівництва в ухваленні рішень у цих сферах управління та наявні на той час відмінності у ставленні до цього питання між Кремлем та керівництва УСРР. Нагадаємо, у радянській історіографії була аксіомою розповсюджена до цього часу теза про те, «за період громадянської війни та інтервенції...співробітництво набрало форми воєнного союзу»⁶, і лише після його закінчення «воєнний союз доповнено господарським»⁷. Варто дослідити, наскільки ця думка відповідає справжньому стану речей і чи доречно взаємостосунки РНК УСРР та Кремля обмежувати питаннями військовими.

Декілька слів щодо відмінної від другого розділу термінології. Оскільки, як вже зауважувалося вище, окрім централізованих радянських, у 1919 р. існували такі ж централізовані компартійні структури в Україні і вони становили єдине ціле, то з’являється нова дефініція щодо їх означення – «компартійно-радянське керівництво». Справді, неможливо та й недоцільно відокремлювати діяльність Християна Раковського як голови уряду від його ж діяльності як члена політбюро ЦК КП(б)У. Водночас варто зазначити, що авторитет уряду залишався таки високим. При характеристиці подій 1919 р. не вживатиметься термін «Раднарком» стосовно вищих органів влади радянської Росії, оскільки ідентичну назву з 29 січня 1919 р. мав і уряд радянської України. Водночас більш широкий вжиток отримала назва «Кремль», оскільки, на відміну від початку 1918 р., керівні партійні і радянські органи РСФРР протягом 1919 р. постійно перебували у Кремлі і більшовицька влада вже остаточно утвердилася як диктаторська.

В історичній науці питання про перший рік діяльності українського Раднаркому досліджено досить ґрунтовно. Цей рік так чи інакше аналізується в усіх працях, присвячених аналізу політики більшовиків в Україні. Одним з найбільш інформатив-

но насичених досліджень радянської доби, присвячених економічній політиці в радянській Україні, стала монографія Юрія Терещенка «Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине» (К., 1986). Однак, незважаючи на наявність значного обсягу фактичного матеріалу, у монографії не висвітлено достатньою мірою проблемні питання, що існували між керівництвом УСРР та РСФРР. Оскільки робота писалася в радянський період, то цілком закономірно, що оцінки дані переважно під кутом зору інтересів владного центру. Схожі переваги і недоліки характерні і для монографії Юрія Кондуфора «Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920-х гг.)» (К., 1964). У цій праці детально розглянуто спроби вирішення більшовицьким керівництвом 1919 р. продовольчої проблеми, що була однією із найбільш болючих для Кремля і, по суті, значною мірою визначала взаємини між Кремлем та його українським субцентром влади.

Позицію українських радянських урядовців більш ґрунтовно аналізує у своїй праці «Комунізм в Україні: перше десятиріччя» (К., 1996) Станіслав Кульчицький. Його монографія є найбільш повною з понад усіх, присвячених обраній нами тематиці. У названій праці, а також у інших своїх дослідженнях⁸, цей історик звертає увагу насамперед на сутність радянської влади, аналізує її нерозривний зв'язок із комуністичною партією, що почав формуватися в Україні саме 1919 року. І хоча значна частина суперечностей між Кремлем та його українським субцентром влади відображена у цих працях, все-таки більшість із них розглядається в контексті владно-політичному, а не в політико-економічному. Природно, та частина суперечностей, що лише опосередковано впливала на розподіл політичних повноважень, залишилася поза увагою історика.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених цьому питанню, вагомих досліджень, які б розкривали до цю тему з обраних нами методологічних засад, все-таки не вистачає. Щоб мимоволі не опинитися в полоні тих оцінок, що давали попередники, автор намагався при написанні дослідження в першу

чергу використовувати архівні джерела, дані зі збірників документів та періодичної преси. Значно ширшою, порівняно із роком попереднім, є архівна база дослідження. Це пояснюється не лише кращим збереженням матеріалів, а й досить ґрунтовною базою для дослідження: при аналізі 1919 р. можна говорити не лише про українські урядові структури, а й про керівні органи КП(б)У – таких на початку 1918 р. ще не існувало.

3.2. Спроба будівництва України неукраїнським руками.

Наприкінці 1917 р., коли більшовики зініціювали утворення Народного секретаріату в Україні, революційні настрої в українському селі були ще заслабкими. Однак солдати, що були переважно вихідцями із селян, вже на той час «дозріли» до революційних змін, і саме вони після своєї демобілізації стали основним детонатором народного вибуху на селі. Саме серед солдат, поряд з робітниками, найбільшого розповсюдження і популярності отримали ради, що стали тією формою влади, що народилася з низів суспільства. Більшовицьке керівництво, взявши на озброєння народні гасла, планомірно, по мірі радикалізації суспільства, опановувало ради «зсередини». Цьому лише сприяло поглиблення економічної і політичної кризи. Реалізація гасла «Вся влада Радам!» допомогла прийти більшовикам до влади у всеросійському масштабі. Після опанування основних важелів влади більшовицьке керівництво не мало наміру залишати ради у тому вигляді, якими вони були до цього. Однак то вже було питання еволюції самих рад, а не відмови від них як форми влади. Наприкінці ж 1917 р. ідея радянської влади як справді влади народної набувала дедалі ширшого поширення в Україні. Разом з ними здобували підтримку і більшовики, які формально виступали прихильниками найбільш радикальних народних вимог. Оскільки однією з народних вимог українців було здобуття національних прав, то більшовики, щоб мати вплив в Україні, намагалися надати підконтрольній їм радянській владі якомога більш української форми.

Наприкінці 1918 р. ситуація була іншою. Існування Української Держави гетьмана Скоропадського, де здійснювалася